

Библиографиялық тізімі

1. Сыздық Р. Абайдың сөз өрнегі. – Алматы: Санат, 1995. – 207 б.
2. Серғалиев М. Сөз сарасы. – Алматы: Жазушы, 1989. – 136 б.
3. Шалабай Б. Көркем проза тілі. – Алматы: Білім, 1994. – 128 б.
4. Кәрімов Х. Қанатты тіл. – Алматы: Санат, 1995. – 197 б.
5. Сәрсекее Г.Ә. Р. Сейсенбаев шығармаларындағы кейіпкерді мінездеуші тілдік-стильдік тәсілдер. Фил. ғыл. канд. дисс. – Алматы, 1998. – 166 б.
6. Еңсебаева К.К. Қазіргі көркем әдебиеттегі кейіпкер тілінің стильдік қызметі. Фил. ғыл. канд. дисс. – Алматы, 1999. – 160 б.
7. Мұстафин Ғ. Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1981. – 1, 3 том.

ПЕРЕДАЧА ОБРАЗА АВТОРА ЧЕРЕЗ ЯЗЫКОВЫЕ И СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОЛОВИЦ И ПОГОВОРОК

МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ АВТОР БЕЙНЕСІН БЕРУДЕГІ ТІЛДІК-СТИЛЬДІК КӨРІНІСІ LANGUAGE AND STYLISTIC FEATURES OF PROVERBS AND SAYINGS THAT CONVEY THE IMAGE OF THE AUTHOR

Қанапина С.Ғ.

*Қостанай мемлекеттік педагогикалық институты,
Қостанай, Қазақстан*

Аннотация

В статье рассматриваются языковые и стилистические особенности пословиц и поговорок в прозе Г. Мустафина передающих образ автора.

Ключевые слова: образ автора, прямая речь, слова автора, пословицы и поговорки.

Keywords: author's image, direct speech, author's words, proverbs and sayings.

Сөйлеу формалары көркем прозаның композициялық-тілдік қабатының ішкі құрылымын құраса, оның сыртқы қабатын автор сөзі, төл сөз, ортақ төл сөздің әртүрлі типтері құрайды.

Автор сөзі өзі білдіретін затқа тура бағытталған, ол өзі бейнелейтін нәрсені тікелей түсіндіруге арналған.

Төл сөз – кейіпкер сөзі бұл да өзі бейнелейтін затқа тура бағытталған, сонымен бір мезгілде оның өзі де автордың бейнелеу

объектісін құрайды. Автор сөзі кейіпкер сөзінің ешнәрсесін өзгертпейді, оны тек өзінің мақсатына ғана бағындырады.

Кейіпкер автор атынан сөйлеп, шығармада негізгі әңгімелеуші болған күнде де, ол кейіпкер сөзінен гөрі автор сөзіне жақын. Өйткені бұл жағдайда кейіпкердің жеке ойлау, сезіну ерекшелігінен гөрі авторға оның көру, бейнелеу мәнері мәндірек. Бұл жағдайда автор кейіпкерге өз міндетін орындатады.

Төл сөз сыртқа шыққан (айтылған) сөз және ішкі сөз (монолог) формаларында келеді. Автор сөзі мен төл сөз-бір үнді, бір дауысты сөздер.

Ортақ төл сөз- қос үнді сөз, мұнда автор сөзінің де, кейіпкер сөзінің де элементтері қатысады. Автор сөзіне ұқсас болатын себебі-одан тыныс белгілері арқылы бөлектеніп тұрмай, соның ішінде (құрамында) болады. Кейіпкер сөзіне ұқсас жері – мазмұны, интонациясы жағынан кейіпкердің ойлау, сөйлеу мәнеріне жақын келеді. Автор өз ойын, сезім-бағасын кейіпкердің ойы, көзқарасы тұрғысынан береді. Ортақ төл сөз әдетте монолог түрінде ғана болады.

Көркем шығарма құрылымындағы баяндау типтері шынайы өмірдегі бейнеленетін объектілерден өзгешеліктерге ие. Шынайы өмірге тән табиғи кеңістік- мезгілдік, себеп-салдарлық қатынастар көркем шығармада күрделеніп, өзгеріске түседі (трансформацияланады).

Көркем трансформацияланудың сипатын анықтауда автор баяндауының субъективтілік мәнін ашудың маңызы зор. Ол үшін «автор образы» дәрежесінің сырына үңілу көп нәрсенің сырын ашады.

Көркем шығарма стилін анықтауда шешуші рөл атқаратын міндеттердің бірі – автор бейнесінің тілдік құралдармен берілу жолдарын ашу, оның тілдік құрылымын айқындау. Өйткені автор бейнесі – шығармадағы барлық стильдік құралдарды біртұтас тілдік-көркем жүйеге біріктіруші орталық стилистикалық категория, шығарманың стилистикалық жүйесінің ішкі діңгегі. Ол – шығарманың ішкі бірлігі мен тұтастығының арқауы.

Шығармадағы «автор бейнесі» дегенде жазушының жеке басын түсінбейміз. Әрине, көркем шығарманы оны тудырушыдан бөліп алып тастауға болмайды. Өйткені жазушының жеке басының ерекшеліктері: өмірі, дүниеге көзқарасы, оқиға, құбылыстарға шығармашылық қатынасы т.б. оның шығармаларында ізін қалдырады. Алайда, көркем туындыда жазушының жеке басы тасаланып, оның орнына алдыңғы қатарға шығармадағы «автор бейнесі» шығады. Өмірдегі жазушының орнына әңгімелеуші автордың бейнесі қалыптасады. Рас, шығарманың кейбір

тұстарында (мысалы, құжаттық негізде баяндалатын жерлерде, лирикалық немесе публицистикалық шегіністерде) жеке адам-автор қатысады. Алайда, жалпы алғанда, шығармадағы автор бейнесі мен өмірдегі автор-екеуі екі бөлек дүние. Автор бейнесі тілдік тәжірибенің нәтижесі ғана емес, ол- әдеби-көркем мәдениет жемісі. Сондықтан ол тілдік-стистикалық құбылыс-дәреже ретінде ерекше зерттеудің объектісі бола алады.

Автор бейнесі туралы белгілі ғалым Б. Шалабай былай дейді: «Шығармадағы «автор бейнесінің» көріну дәрежесі әдетте әртүрлі. Кейде ол шығармада барынша «анық көрінеді», яғни шығармадағы болып жатқан оқиға құбылыстарға автордың көзқарасы, қатынасы ашық бейнеленеді. Ал енді ол бірде «жасырынып», кейіпкер бейнесінің «тасасында қалады». Бірақ, бәрібір олардың қай-қайсысы да «автор бейнесін» сипаттайды» [1, 14 б].

Кей шығармаларда автор шығарманың басқа кейіпкерлерімен бір қатарда тұрады, оқиға, құбылыстарға қатардағы кейіпкер ретінде қатысады. Бұл жағдайдағы оның мәні, қызметі, рөлі басқаша. Мұнда ол шығарманың көптеген компоненттерінің бірі ретінде қаралады.

Кез келген шығармада автор «көзге көрінбей қатысып» отырады. Оның демі, тынысы, нені қалайтыны, нені қаламайтыны, т.б. – сезіліп отырады. Бірақ оның «сезілу» дәрежесі барлық шығармаларда бірдей болмайды. Ол жазушының баяндалып отырған жағдайларға қандай «арақашықтықты» ұстайтынына байланысты.

Сөйтіп, шығармадағы баяндаушы бейнесі – «автор образы» әр уақытта әр шығармада бар образ. Оның мәнін нақтылай түсетін болсақ, ол– суреттеліп отырған жайға қатысты белгілі бір көзқарас, принцип, идея. Ол шығармадағы оқиғадан оқиғаға жетелейтін, кейіпкерлерге сөз беретін, «сөз билігін ұстаушы» сөз иесі.

Ол-жазушының бүкіл қоғамдық-мәдени, интеллектуалдық, эмоционалдық сапа-қасиеттерінің жиынтық бейнесі. Шығармаға өзек болатын өмір құбылыстарын сұрыптап алып, оған идеялық бағыт, бейнелі күш дарытатын, бір сөзбен айтқанда, шығарманың идеялық-көркемдік мазмұнын қалыптастыратын жазушының өз бейнесі-автор бейнесі деп аталады. Сондықтан ол-жалпыланған бейне.

Автор бейнесі автор сөзінде көрінеді. Автор сөзі, иесі жоқ дерексіз сөз емес, оның сыртында жазушы не айтушы субъект тұрады. Осы тұрғыдан көркем шығармадағы «баяндаушы адам» мәселесі туындайды.

«Прозалық шығармадағы баяндаушының композициялық негізгі үш типі бар. Олар: үшінші жақ («ол») формасында әңгімелеуші автор, «арнайы» әңгімелеуші (бұл не шығарманың кейіпкері, не белгілі бір атқа

ие әңгімелеуші адам болуы мүмкін) және бірінші жақтағы («мен») әңгімелеуші» [1, 15 б].

Үшінші жақтан әңгімелеуші шығармада баяндалатын жайлардан тыс тұрады. Бірақ оның өзіндік дүние танымы, көзқарасы жоқ деуге болмайды. «Ол» формасындағы әңгімелеуші әңгімені объективті түрде жүргізеді, арасында тек түсініктер ғана беріліп отыруы мүмкін. Сондай-ақ әңгімеге қандай да бір жолмен еніп, қатысып отыруы мүмкін. Мұндай да, әсіресе, авторлық шегіністердің мәні зор. Авторлық шегіністер де автордың рухани әлемі, оның қоғамдық, саяси т.б. мәселелерге көзқарас-қатынасы ашылады.

Үшінші жақтағы автор – әңгімелеуші өзі туралы ешқандай мәлімет білдірмесе де, оның бар екені еш уақытта жоққа шығарылмайды. Әңгімелеу бейтарап мәнде, ірі тұрғыда алынып, зат, көріністер толықтай, ерекше дәлдік пен тәп тіштей сипатталады. Ондай баяндау тілі – әдеби тілдің ең жоғары үлгісі. Автор бейнелеуші адам болғандықтан, оның тілі де бейнелеу құралы.

Бірінші жақтан әңгімелеу («мен») формасының ерекшелігі – баяндаудың субъективтілігімен, шындыққа ерекше жақын болып көрінуі мен байланысты. Мұнда жеке адам ерекше сезіледі. Әңгімелеушінің өзі бейнелеуші болмыстың бірте тігіретін де алынады. Әрі оқиғаға қатысушы ретінде, әрі әңгімелеуші ретінде өзінің басынан өткендерін, көргендерін ғана баяндайды.

Автор бейнесі Ғ. Мұстафиннің шығармаларындағы композициясын, тілін ұйымдастырушы, барлық кейіпкерлерді, сюжеттарамдарын орайлап әкеліп бір қазыққа байлаушы орталық тұлға. Шығармалардың өн бойында қатысып отырады, яғни автор өз ой-пікірін ашық жариялайды. Бірақ көп сөзді емес, негізгі мәселелерді ғана айтушы ролін атқарады. Мысалы:

« – Тыныштық іздеп барамыз, – деді әлден уақытта Олжабек, ақырын ғана күрсініп қойып. Әңгімені тыныштықтан бастағанымен, айтайын дегені әуелі тынышсыздық жайында еді, сөз ізіліп қалды. Жамал күліп жіберді.

– Ол қайда бар екен?

– Дүние кең ғой, соның бір жерінде бар шығар әйтеуір...

– **«Жалғыз жүріп жол тапқанша, көппен жүріп адас»,** – деген қайда?

– Колхозға еріп солар-ақ қарық болсын, – деді Олжабек. Оның даусы сөзінің ақырында қатулана шықты. Өйткені, осы ұзақ сапарға аттанар алдында өзінің немере інісі Кәмеш үш-төрт кісімен келіп, бірқатар әурелеген болатын. Жалынған, ақылын айтқан. Әбден болмаған соң: «Мен

сенен бездім, бірақ ұмытпа, **«азды аяған көптен құр қалады»**, – деп тұра жөнелген-ді.

– Безсең безе бер. Маған **«Ортақ өгізден, оңаша бұзау артық»**. Аспан асты кең, – деп безере түскен еді Олжабек» («Шығанақ» 26 б).

Автор оқиға өтетін ортаны суреттеуден бастайды да, диалог арқылы өрбітеді. Мұның бәрінде автор сырттан бақылаушы. Оның сөзі көп емес, көбінесе кейіпкерлерді сөйлетеді, өзі кей тұста ғана түсініктеме береді, және де барлық мақал-мәтелдер кейіпкер тілінде ұшырасады.

Келесі оқиғаларды бейнелеуде кейіпкерлердің ойларын беру, ішкі сөз формалары негізгі құралға айналады. Автор бірде кейіпкерлеріне жақындап, іштей үндесіп жатса, бірде олардан алыстап, белгілі арақашықтық сақтап отырады. Мысалы:

«(Жамал) – Олжеке, бір жерің ауырып келе ме?

– Жоқ, әлгі антұрғанды айтамын-ау, әншейін.

– Әлі де Молдажанмен болып келемісің? Комунес болған соң айтады а.

– Мен үшін болған ғой, сасық неме! **«Құтырған ит иесін қабады»**, – деп маған тап бергені несі екен!..» («Шығанақ» 28 б).

Автор, көбінесе, кейіпкерлерінен бөлінбейді, олармен бірге болады. Тіпті өз атынан баяндаулары да солармен тілегі бір екендігін көрсетіп тұрады.

Мысалы: «Жақып сылбыр, Баймақан ұшқыр. Бірін теже, бірін сүйре деген Жанатқа Жомарт кейіп қалды.

– Тартыншақ пен ұрыншақтың әуресінде күн өте ме? – деп еді. Жанат сөзін ауырлата түсті:

– **«Мінін көріп безгенше, мінін алып түзе»**. Басшылықтың басты міндеті осы болар. Тым өрсің, Жомарт. «Өзім білемін» көбірек. Азайту керек.

Жомарт басын шайқап, жымыып қана күлді:

– Мінезің маған түсініксіз, Жанат. Біресе қарсыласасың. **«Көңіл шіркінді жат түгіл, жақынның да көбі көре бермейді»**. Жаңағының бәрі жақын адамдар. Жан-жаққа тартпады ма? Екеуіміз ала болсақ, не береке қалады?

«Көңіл бірлігі келісіммен болмайды», Жомарт, – деп Жанат та күліп қойды». («Миллионер» 289 б). «Ойлап тұрсам ескіден тек біз сияқты қаусаған шалдар қалыпты. Өзгенің бәрі жаңа...

– Шалдар да жаңа, деді Жанат. – **«Жаңалықты танудың өзі жаңарғанның белгісі»** («Миллионер» 329 б).

Мұнда автор өзі көп көрініс бермейді, көбінесе кейіпкерді сөйлетеді, ойлатады, өзі көрінбеуге болмайтын жағдайда ғана «бой көрсетеді».

Кейіпкердің бірді екілі сырт келбетіндегі, не киіміндегі ерекше белгіні көрсету арқылы да автор өз қатынасын білдіреді:

«Жомарт шықшытты, қалың ерінді, етектілеу ұзын мұрынды, кішкене көзді, бидай өңді жігіт еді. Суықта жүріп, тотыққан соң негрге бірсыпыра келіп қалған екен. Шашы да бұйра болатын.

Сатанға жаңа риза болдым! – деп күліп жіберді Жомарт. Үлкен ерні барынша созылып, кіршіксіз қой тістері қызыл етіне дейін ашылды. – Япырай, танымай жүр екем, **«Үлкен адам үлкен істе көрінеді екен ғой»**. Келсін жұмысшылар» («Миллионер» 248, 333 бб).

(Шығанақтың Олжабекке батыр адай қызы туралы айтқан әңгімесінен)

– Кіші жүзді білген ел, алдымен Адайды біледі. **«Танысаң адайыңмын, танымасаң құдайыңмын»** – дейтін адайлар.

(Қыз) – Ояу ма едің, қара жау! – депті анадай тұрып. – Көтібардай күшім жоқ, Махамбеттей жүрекпен келдім. Ер олжаға сыйған ба, мә, керек болса мені ал. Мақпал қара шашым бар, әрбір талы бір-бір мал. Қарақаттай көзім бар, қарашығынан от лаулар. Сөзім шекер, тілім бал, лебізімнен алған нәр. Жүзімді айтсам, жаңа атқан таңдай. Сымбатымда мін жоқ, бір туған нардай. Мінезім керек болса, түнергенде түнімін, күлгенде күнімін. Ел намысына, ер намысына бәрін бердім. Жалғыз ғана жүрегімді алып қалам.

Жеңген жау асыл сөзді, ару қызды ұқпай, о жар күшпен тап береді. Қыз мінген көк бесті Мұзбүйрек деген жүйрік екен, ұзақты күн шапқанда бір ғана бүйрегі жібіпті деседі. Біріне шалдырмай шығып кетіпті. Жете алмай жау қайтқан соң, таң ата қайта оралып, қыз тағы да сөйлеседі:

– **«Айтқаным-айтқан, есің болса – ел болмайтын ерді алма. Жат үшін жаралған қызды ал!»** – дейді. Сұлудың жүзін жаңа ғана көрген жау осыған көне қалыпты. Жігітті байлаудан босатады» («Шығанақ» 60–61 б).

Бұл бейнелеу тәсілінің ұтымдылығы – оқиға, құбылысты автор сырттай баяндамайды, ішкі жағынан ашып, ұлттық таныммен береді.

Автор кейіпкерінің қиын-қыстау кездегі жан дүниесін ашу үшін, сол кездегі халқының ауыр, қиын тұрмысын көрсету үшін, кейіпкердің жеке басында туған қайғылы оқиғаларды көрсету үшін де мақал-мәтелдерді орынды қолданады.

Мысалы: «Құдай-ай, құдай, не жазып едік, құдай! Менен аяғаның бар ма? Жөргекте шешемді алдың, төсекте өндірдей ерімді алдың. Ол аз

болғандай, былтыр екі сиырдың бірін алдың. Бүгін одан қалған жалғыз қашарды тағы алдың? Шиеттей төрт баланы қалай асыраймын енді! Төрт емшекке бес жан қарап қалдық-ау! Қызыл қашарды алғанша мені алсаң еді, не төрт баланың бірін алсаң еді! Құдай, қу құдай, тас бауыр құдай. Аясаң еді бір!..

Жел жақтан сәмпылдаған Ырысжанның бұл сөздері Аманның төбе құйқасын шымырлатты. «Не боп қалды?» – деп, жүгіре басып келсе, қашып кеткен қызыл қашар құдыққа жығылып өліпті. Сүтті сиырдың тұқымы екен.

– Тым құрыса адал өлмеді-ау! – деп күйінеді Ырысжан.

Төрт бала үрпе-түрпе бір жерде. Аман аяп кетті:

– Сабыр етіңіз, жеңеше, сабыр, – десе:

– Сабыр құрғыр сүт бола ма балаларға! – деп, Ырысжан өршелене түседі. Болмасын білген соң Аман жылыстап кетті. **«Жаны күйген тәңірісінқарғайды»** деген осы екен-ау! – деп келеді ішінен» («Дауылдан кейін» 28 б).

Кейде жазушы кейіпкер болып ойланып отырып, сол арқылы өз көкейіндегі жайларды айтады. Оларды кейіпкердің көзқарасы етіп береді, шындығында, ол-өз көзқарасы, өзінің көкейтесті ойлары.

Мысалы:

«Үшеуі Аманды Сыртынан жіліктей бұзып жатқанда, Жандос өзімен-өзі болып отырып:

– Қайран ел, қайран ел, не боп барады! – деді де, кейістерін күңірене айтты. – Алыста жүргенде бұл елді көруге аңсадым. Көрген соң кетуге асықтым. Азаматтар-ау сендерге не болған? Бірауыз ба десем, алауызсыңдар. **«Жауырды жаба тоқы», «Қол сынса, жең ішінде, бас жарылса, бөрік ішінде»** деген еліңнің абзал қағидасы қайда?! Ұғынысудың орнына айтысып, кешірім орнына кек сақтап, біріңді бірің жағадан ала түсуге дайын тұрсыңдар. Сап, Ермекбай, сап! Сап, Сайлаубек, сен де сап! Екі орамға келетін оқулы қазақ көп емес. Жаңағы жігіттің үш орамға да келетін түрі бар. Сендер шырт-шырт сынғанда, ол шіміркенбеді де. Баулыңдар, шыдаңдар. Шым-шымдап бері тарта беріңдер! «Көктей солсын» деуге менің аузым бармайды» («Дауылдан кейін» 277 б).

Осы мысалда автор қатынасын берудің бір жолы: автор бір жайды объективті баяндап келеді де, арасына өзінің пікірін, көзқарасын эмоциялық тұрғыда қыстырып жібереді. Бұл сырттай қарағанда ортақ төл сөзге ұқсас, бірақ ол-автордың өз ойы, өз пікірі. Мұның өзі автордың адамзаттық, адамдық мәселелерге жай, селсоқ қарай алмай, қызуқанды үн қатуының тағы бір көрінісі болып табылады.

Сонымен, Ғ. Мұстафин шығармаларында әрдайым автор, оның жеке басы қатысып отырады. Автор бейнесі анық, бірақ ол нақтылы емес, жалпыланған бейне. Нақтылық кей жерде ғана бой көрсетеді. Шығармаларда автор-сыншыл, қоғам, жеке адамдар бойындағы кемшіліктерді сынап, мінеуші автор. Түзелмес кемшіліктерді жарға итеріп жіберетіндей өлтіре сынаса, түзеуге болатын кемшіліктерді жеңіл түрде, ішке тарта отырып сынады.

Ғ. Мұстафин өз идея, көзқарастарын авторлық баяндауларда беруімен қатар, бұл мақсатта ашық түрде, тікелей афоризмдер, мақал-мәтелдер арқылы кейіпкерлерін де өте ұтымды пайдаланады. Сондай-ақ Ғ. Мұстафин кейіпкер болмысының алуан қырларын өз мақсатына шебер пайдаланады.

Библиографиялық тізімі

1. Шалабай Б. Көркем проза тілі. – Алматы: Білім, 1994. – 128 б.
2. Мұстафин Ғ. Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, – 1981. – 1, 3 том.

ШАКАРИМ И ЖАН ЖАК РУССО

ШӘКӘРІМ ЖӘНЕ ЖАН ЖАК РУССО

SHAKARIM AND JEAN JACK ROUSSEAU

Сейсекенова А.Б., Есіркепова К.Қ.

Қазақ экономика, қаржы және халықаралық сауда университеті,

Астана, Қазақстан;

Қостанай мемлекеттік педагогикалық институты,

Қостанай, Қазақстан

Аннотация

В статье рассматриваются общие типологические проблемы произведений Шакарима Кудайбердыұлы и французского мыслителя Жан Жак Руссо.

Ключевые слова: наука, создание, ум, прогресс.

Keywords: science, creation, mind, progress.

Шәкәрімнің ақындық кітапханасында кездесетін еуропалық авторлардың бірі – Жан Жак Руссо. Ж.Ж. Руссо (1714–1778 жж.) француз жазушысы және философ, композитор. Негізгі шығармалары: «Ғылым мен өнер туралы ойлар», «Адамдар арасындағы теңсіздіктің пайда болуы туралы ойлар», «Юлия немесе Жаңа Элоиза», «Қоғамдық келісім», «Эмиль немесе Тәрбие туралы» т.б. Ж.Ж. Руссоның әлеуметтік теңсіздік туралы